LIETUVIŲ KALBOTYROS KLAUSIMAI, XIX (1979)

APŽVALGA, RECENZIJOS

Sociolingvistiniai lietuvių kalbos tyrinėjimai

Kompleksinės problemos „Nacionalinių kalbų raidos dėsningumai ryšium su socialistinių nacijų raida“ Mokslinės tarybos iniciatyva buvo parengtas ir 1969–1976 m. m. išleistas veikalas bendru pavadinimu „TSRS tautų literatūrinių kalbų tarybinės epochos raidos dėsningumai“. Šį daugiatomį kapitalinį veikalą redagavo ir jam platų teorinį įvadą parašė minėtos Tarybos pirmininkas J. Dešerijevas. Veikalą sudaro atskiros kolektyvinės monografijos, kurios savo ruožtu susideda iš atskirų kalbų aprašų. Pirmoji monografija „Iranėnų ir iberų – kaukaziečių kalbų pagrindiniai struktūrinės raidos procesai“ yra skirta tadžikų, osetinų, kurdų, adygėjų, lakų ir abchazų kalboms. Antrojoje monografijoje „Tiurkų, finougrų ir mongolų kalbų pagrindiniai struktūrinės raidos procesai“ yra apibūdinamos kazachų, baškirų, tuvių, gagauzų, estų, komių – zyrėnų, buriatų ir samodų bei kitų šiaurės tautelių kalbos. Armėnų, lietuvių, moldavų, azerbaidžaniečių, uzbekų ir gruzinų literatūrinių kalbų pakitimai tarybiniais metais yra analizuojami monografijoje „Senarāščių kalbų struktūrinė raida“. Baigiamoji kalbamojo veikalo knyga yra J. Dešerijevo monografija „Literatūrinių kalbų visuomeninių funkcijų raida“[1].

„TSRS tautų literatūrinių kalbų tarybinės epochos raidos dėsningumai“ yra kompleksiniais metodais paremtas frontalinis tyrinėjimas, kokio nėra buvę nei tarybiniame, nei užsienio kalbos moksle. Iš vienos pusės, atskirų kalbų specialistų parašytuose skyriuose yra nagrinėjami kalbų struktūrų pakitimai, leksinis, frazeologinis ir stilistinis TSRS tautų kalbų turtėjimas tarybiniais metais, iš antros, J. Dešerijevo monografijoje į nagrinėjamąsias kalbas žiūrima, taip sakant, iš „išorės“, sociologiškai tiriamas kalbos funkcionavimas visuomenėje, nustatomos visuomeninio kalbos vartojimo sferos ir jų kitimas priklausomai nuo kultūros, ekonomikos ir visuomenės raidos.

Minėtoje monografijoje yra nagrinėjami TSRS tautų literatūrinių kalbų vartojimo ir raidos dėsningumai. Ši studija išsiskiria keletu ypatybių. Pirmiausia tai sociologinis tyrinėjimas, kur paisoma ne kalbos struktūros, bet kalbos funkcionalinės pusės, t. y. jos vartojimo visuomenėje. Studijoje ieškoma, galima sakyti, tiesioginio kalbos vartojimo ir visuomeninės veiklos sričių atitikimo, manoma, kad, pavyzdžiui, pramonės augimas intensyvina ją aptarnaujančios kalbos vartojimą, plečia šią kalbos taikymo sferą. Tokios ir panašios problemos socialinės lingvistikos ir sociologijos literatūroje keliamos pirmą kartą, ir jau vien tai sudaro J. Dešerijevo knygos vertę.

Nuo sociologinio darbo pobūdžio priklauso ir statistinių metodų taikymas. Darbe plačiai yra vartojami statistiniai duomenys, jie grupuojami ir analizuojami taip,

[1] Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Под общей ред. д-ра фил. наук Ю. Д. Дешериева. [кн. 1]. Основные процессы внутриструктурного развития иранских и иберийско-кавказских языков. Отв. ред. тома д-р фил. наук Н. А. Баскаков (М., 1969). [кн. 2.] Основные процессы внутриструктурного развития тюркских, финно-угорских и монгольских языков. Отв. ред. тома д-р фил. наук Н. А. Баскаков (М., 1969). [кн. 3]. Внутриструктурное развитие старописьменных языков. Отв. ред. тома д-р фил. наук Ю. Д. Дешериев (М., 1973). [кн. 4]. Дешериев Ю. Д. Развитие общественных функций литературных языков. – М., 1976.

kad duotų ikirevoliucinės padėties ir pasiektų Tarybų valdžios metais visuomeninio kalbų vartojimo rezultatų pilną vaizdą. Kiekvienai sąjunginei respublikai yra skiriamas atskiras skyrius. Nacionalinių literatūrinių TSR Sąjungos kalbų vartojimas apibūdinamas, išskiriant pastovias kalbos funkcionavimo sferas, būtent: pramonės, žemės ūkio, vidurinio bendrojo bei specialiojo ir aukštojo mokslo, technikos ir mokslo, spaudos, grožinės literatūros ir meno, taip pat kitas visuomeninio gyvenimo ir veiklos sritis. Tokiu vienodu planu remiantis, detaliai aprašomos lingvosocialinės situacijos ir nacionalinių literatūrinių kalbų bei rusų, kaip TSRS tautų bendravimo kalbos, vartojimo ypatybės Ukrainos, Baltarusijos, Uzbekijos, Kazachijos, Gruzijos, Azerbaidžano, Lietuvos, Moldavijos, Latvijos, Kirgizijos, Tadžikijos, Armėnijos, Turkmėnijos ir Estijos TSR. Toks frontalinis gretinimas bei tyrinėjimas ir nacionalinių literatūrinių kalbų visuomeninio vartojimo bendra analizė duoda vertingų, didelę teorinę ir praktinę reikšmę turinčių, sociolingvistinių rezultatų.

Tarybų šalyje yra sudarytos būtinos sąlygos nevaržomam nacionalinių kalbų ir kultūrų funkcionavimui bei plėtojimuisi. Daugelis nacionalinių kalbų yra plačiai vartojamos švietimo sistemoje, mokslo, technikos, dvasinės kultūros ir kt. srityse. Ne vienai autonominės respublikos ar srities tautai ir tautelei tarybinės santvarkos metais buvo sukurta raštija gimtąja kalba, susiformavo nacionalinė inteligentija, gimtąja kalba leidžiamos knygos ir žurnalai. Antra vertus, natūraliai yra iškilusi socialinė būtinybė turėti vieną visų TSRS nacijų ir tautų nacijų bendravimo kalbą, ir tas vaidmuo atiteko rusų kalbai. Rusų kalbos „vaidmens didėjimas tarybinės visuomenės gyvenime, atsirandant ir vystantis tarybinei liaudžiai, naujai istorinei žmonių bendrijai, intensyvėjant nacijų, tautų ir jų kultūrų artėjimo procesams, yra sąlygotas socialinių veiksnių, objektyvių socializmo ir komunizmo statybos dėsningumų", – pabrėžia knygos autorius (p. 420). Kad iš visų TSRS nacijų ir tautų kalbų bendravimo kalbos vaidmuo teko kaip tik rusų kalbai, priklausė nuo to, kad rusų kalba yra gimtoji kalba daugiau nei pusei TSRS gyventojų; ukrainiečiai ir baltarusiai lengvai išmoksta ir gerai moka rusų kalbą, kuri yra jų kalboms genetiškai labai artima; rusų kalbą taip pat moka ir likusi TSRS gyventojų dalis, pirmiausia inteligentija. Teisingai pabrėžiamas tas momentas, kad TSRS tautos pasirinko rusų kalbą nacijų bendravimui pačios, savo noru, iškeliamas progresyvus rusų kalbos vaidmuo tarybinės visuomenės gyvenime. Skiriami keturi rusų kalbos visuomeninio vaidmens aspektai, būtent: rusų kalba kaip didžiosios rusų tautos nacionalinė kalba; rusų kalba kaip TSRS tautų nacijų bendravimo kalba; rusų kalba kaip vienas pagrindinių TSRS tautų kalbų plėtojimosi ir turtėjimo šaltinių; rusų kalba kaip viena tarptautinio bendravimo kalbų.

Būtinybė padidinti rusų kalbos, kaip TSRS tautų nacijų bendravimo kalbos, vaidmenį tarybinės liaudies gyvenime priklauso, pirma, nuo reikalo užbėgti už akių kalbinių barjerų stiprėjimui tarp respublikų, antra, nuo to, kad visų TSRS nacijų ir tautų atstovai galėtų perimti tarybinį ir užsieninį kultūrinį palikimą, trečia, kad mokslinės-techninės revoliucijos pasiekimai ir kiekvienos tarybinės respublikos ekonomikos ir kultūros laimėjimai priklausytų visoms tautoms.

Kalbų kontaktavimo ir bilingvizmo situacijų empiriniai stebėjimai rodo, kad konstitutyviniai kalbos elementai iš esmės yra pastovūs. Vadinasi, jokia kalba negali asimiliuoti kitos kalbos, pasisavindama pastarosios būdinguosius bruožus. Atvirkščiai, nacionalinės kalbos plėtojasi ir klesti. Nepaprastą teorinę ir praktinę vertę turi toks autoriaus teiginys: „Kokių nors bendrų bruožų atsiradimas TSRS tautų kalbose (fonetikoje, gramatikoje) yra gana ilgas procesas. Todėl, nagrinėdami kalbinės raidos TSR Sąjungoje prognozavimo problemą, mes negalime vadovautis kalbų artėjimo, liejimosi, kalbinės sąjungos darymosi koncepcija, kaip didelės socialinės reikšmės ir rezultatyvumo koncepcija" (p. 425).

Nedidelių ir rašto neturinčių tautelių ir etnografinių grupių kalbinei raidai yra būdinga, kad jų atstovai savo noru ima vartoti literatūrinę kalbą tos nacijos, kurios

tarpe jie gyvena ir kurios kultūra bei ekonomika yra aukštesnės, o tų tautelių ir etnografinių grupių kalbos savo vartojimo sferas palaipsniui siaurina ir eina iš vartosenos (pavyzdžiui, iš 6900 karaimų tik 16,5% gimtąja kalba laiko karaimų).

Dešimtajame knygos skyriuje „Lietuvių ir kitų literatūrinių kalbų visuomeninių funkcijų plėtojimasis Lietuvos TSR" yra apibūdinami žymiausi lietuvių tautos istoriniai įvykiai, socialinio-ekonominio gyvenimo, socialinės gyventojų struktūros pakitimai, etnolingvistiniai procesai ir jų įtaka kalbų (lietuvių, rusų, lenkų) vartojimui. Gausiais statistiniais duomenimis remiantis, parodoma, kaip Tarybų Lietuvoje kyla pradinis, bendrasis ir specialusis, taip pat vidurinis bei aukštasis mokslas, vystosi mokslas ir technika, gausėja visuomeninė-politinė, mokslinė-techninė, pedagoginė literatūra ir periodinė spauda, plečiasi kultūros-švietimo ir vaikų įstaigų tinklas, plėtojasi menas ir grožinė literatūra ir kaip čia yra vartojama lietuvių kalba. Statistiškai yra taip pat apibūdinamas lietuvių kalbos funkcionavimas pramonės, žemės ūkio, transporto ir ryšių, prekybos, visuomeninio maitinimo, buitinio gyventojų aptarnavimo, sveikatos apsaugos ir finansų, raštvedybos ir oficialiosios korespondencijos, radijo ir televizijos srityse. Ryšium su tuo J. Dešerijevas pažymi: „Lietuvių kalbos, kaip ir latvių, visuomeninės funkcijos maksimaliai išaugo, neregėtai išsiplėtojo jos leksinė-semantinė, stilistinė ir sintaksinė sistemos. Per ilgaamžę Lietuvos istoriją lietuvių kalba nematė tokio visapusiško funkcionalinio ir struktūrinio išsivystymo" (p. 230). Tokiam lietuvių kalbos funkcionavimo apibūdinimui belieka tik pritarti.

Kolektyvinės monografijos „Nacionalinio-rusų bilingvizmo raida"[2] įvade J. Dešerijevas nusako nacionalinio-rusų bilingvizmo reikšmę, teorinius-metodologinius bilingvizmo tyrinėjimo pagrindus ir aspektus. Tarybinės tikrovės sąlygomis bilingvizmo, pirmiausia jo pagrindinio tipo, nacionalinio-rusų, tikslas yra visokeriopai padėti tautoms suartėti, nacionalinėms kultūroms turtėti. Čia padeda mokėjimas rusų kalbos – vienos labiausiai išplėtotų tarptautinio ir nacijų bendravimo kalbų.

Iš keleto bilingvizmo tyrinėjimo aspektų pirmenybė teikiama sociologiniam. Šiuo aspektu tiriamos: 1) socialinės-ekonominės, etnolingvistinės ir istorinės bilingvizmo raidos Azerbaidžano, Lietuvos, Estijos TSR ir Buriatijos ATSR prielaidos ir 2) socialinės, demografinės bei nacionalinės kalbų funkcionavimo ypatybės.

Viena iš teigiamų monografijos ypatybių yra ta, kad bilingvizmas tiriamas dinamiškai, t. y. žiūrima jo kvalitatyvinių ir kvantitatyvinių parametrų ir socialinio variavimo. Šiuo atžvilgiu lietuvių–rusų bilingvizmas skirstomas į keturis laipsnius. Pirmojo laipsnio lietuvių–rusų bilingvizmą atitinka II–IV klasių rusų kalbos mokėjimo programų reikalavimai, antrojo laipsnio–V–VIII klasių programų reikalavimai. Trečiojo laipsnio lietuvių–rusų bilingvizmas nustatomas remiantis vidurinių mokyklų IX–XI klasių programų rusų kalbos mokymo reikalavimais. Ketvirtojo laipsnio bilingvizmą atitinka aukštųjų mokyklų studentų žinios iš rusų kalbos. Šie keturi lietuvių–rusų bilingvizmo laipsniai yra detaliai apibūdinami V. Michalčenkos.

Respublikoje yra žymi tendencija plėstis lietuvių–rusų bilingvizmui ir rusų–lietuvių bilingvizmui. 1970 m. gyventojų surašymo duomenimis, 34,8% lietuvių laisvai moka rusų kalbą. Rusų kalba lietuvių gyventojų plačiausiai vartojama respublikinės reikšmės miestuose, mažiau ji paplitusi rajonų centruose. Kaimo gyventojai rusų kalbą moka silpniau – vyresnioji karta jos dažniausiai nemoka. „Būdingas lietuvių–rusų bilingvizmo bruožas yra tas, kad lietuvių kalba yra nacionalinė kalba, turinti turtingas rašto tradicijas. Jos didelis funkcionalinis išsiplėtojimas tarybiniais metais suaktyvino literatūrinės kalbos formos normalizacijos procesus, smarkiai išplėtė literatūrinės kalbos vartojimą lietuvių tautoje. Lietuvių kalba patenkina visas socialistinės lietuvių nacijos bendravimo reikmes", – pažymi V. Michalčenko.

[2] Развитие национально-русского двуязычия. Отв. редактор д-р. филол. н. Дешериев Ю. Д. М., 1976.

Rajonuose (Zarasų, Ignalinos, Švenčionių ir kt.), kur iš seno gyvena nemaža rusų ir kitų tautybių žmonių, matyti dvi tendencijos: 1) socialiai aktyvaus lietuvių–rusų bilingvizmo formavimasis ir 2) palyginti nedidelis socialinis pareikalavimas aktyvaus rusų–lietuvių bilingvizmo. Šios tendencijos atsiranda dėl to, kad nacionaliniu atžvilgiu mišriuose rajonuose rusų kalba plačiai funkcionuoja kaip nacijų bendravimo priemonė. Lietuvių kalbą išmoksta tie rusai, kurie respublikoje gyvena ilgesnį laiką ir kurių darbe ir veikloje ji reikalinga. Lietuvių kalbos ypač prireikia rusams–kaimo gyventojams. Lietuvių kalbos mokėjimas rusų tautybės gyventojų tarpe respublikoje apskritai yra atvirkščiai proporcingas rusų gyventojų tankumui. Rajonuose, kur rusų gyventojų procentas didelis, lietuvių kalbos mokėjimas menkas. Antai, 1970 m. surašymo duomenimis, Zarasų rajone rusų gyventojai sudaro 20,3%, bet lietuvių kalbą temoka 41,1%. Tuo tarpu Šiaulių rajone, kur rusų tautybės gyventojų iš viso yra tik 3,1% lietuviškai moka 71% rusų tautybės žmonių.

Tam tikras dėsningumas matyti ir bilingviams nustatant gimtąją kalbą. Jei šeimoje yra vartojama viena kalba, tai visų tautybių informantai (lietuviai, rusai, lenkai ir kt.) gimtąja kalba laiko savo tautybės kalbą, o mišrių šeimų informantų gimtoji kalba dažnai nesutampa su jų tautybės kalba.

V. Michalčenko pagrįstai skiria antrosios kalbos mokėjimą nuo jos funkcionavimo įvairiose gyvenimo sferose. Jaunesnioji ir vidurinioji respublikos gyventojų karta mokėsi rusų kalbos mokykloje, todėl galima manyti, kad daugumas lietuvių daugiau ar mažiau moka rusų kalbą. Bet visai kita padėtis yra su jos funkcionavimu. Lietuvių–rusų bilingvizmas yra socialiai aktyvus tik tam tikromis etninėmis sąlygomis (didelis procentas rusų ir kitų tautybių gyventojų). Rusų kalba čia yra vartojama kaip įvairių tautybių susižinojimo priemonė; be to, ja yra skaitoma speciali literatūra, ji funkcionuoja radijo, televizijos, spaudos sferose. Socialiai aktyvus lietuvių–rusų bilingvizmas yra būdingas pramoniniams respublikos centrams ir kai kuriems rajonams (Šalčininkų, Vilniaus, Švenčionių ir kt.). Likusi respublikos gyventojų dalis rusų kalbą moka menkiau, vadinasi, rusų kalbos funkcionavimas čia yra pasyvesnis, mokymasis mokykloje gyvojo bendravimo gali būti ir neparemtas, todėl panašiais atvejais apie bilingvizmą tegalima kalbėti labai sąlygiškai.

Simas Karaliūnas

Indeks – słownik do „Daukšos Postilė". Opracował Czesław Kudzinowski. Tom I (A–N), VI+543 p. Tom II (O–Ž), 527 p. Poznań, 1977.

Mikalojaus Daukšos 1599 m. postilė yra vienas iš pačių reikšmingiausių senosios lietuvių raštijos paminklų. Dėl kalbos taisyklingumo, žodyno turtingumo ir ypač dėl kirčio vietos žymėjimo šios knygos duomenys plačiai kalbininkų naudojami ne tik lituanistiniuose, bet ir apskritai indoeuropeistiniuose darbuose. Lenkų kalbininkas Česlovas Kudzinovskis dabar padarė tuos duomenis mokslininkams lengviau prieinamus: išleido didelį, dviejų tomų (net 1076 p.!) indeksą-žodyną, kuriame suregistruoti visi Daukšos postilės žodžiai ir jų formos.

Poznanės universiteto profesorius Č. Kudzinovskis–žinomas Lenkijos baltistas. Jis 1935 m. baigė Vilniaus universitetą, kur studijavo lyginamąją indoeuropiečių kalbotyrą. 1935–1937 m. specializavosi finų–ugrų kalbotyros srityje Helsinkyje, 1937–1939 m. – Budapešte, kur apgynė filologijos daktaro disertaciją („Suomių garsų sistema"). Gyvendamas ir studijuodamas Vilniuje, išmoko lietuvių kalbą ir įsitraukė į įvairių baltų kalbotyros problemų tyrinėjimą.

1958 m. jis kartu su kitais lenkų kalbininkais pagal Britų muziejuje Londone saugomą S. Chilinskio biblijos vertimo rankraštį išleido „Naujojo testamento" tekstą. Yra parengęs spaudai lenkų etnografo ir folkloristo O. Kolbergo raštų 53-iąjį tomą